

tibi'nin fizik ve metafizik konularını ele aldığı *Hikmetü'l-'ayn* adlı kitabına yazılmış olan şerh, İbn Mübârekşah'ın ilmi ve felsefi liyakatini yansıtacak nitelikteki en önemli eseridir. İbn Mübârekşah bu çalışmasında Eflâtun, Aristo, Câlinûs ve Batlamyus gibi eski düşünürlerle Fârâbî, İbn Sînâ, Şehristânî, Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, Fahrreddin er-Râzî, Nasîrüddîn-i Tûsî, Kutbüddîn-i Şîrâzî gibi İslâm düşünürlerinin görüşlerini tartışmakta ve yer yer bunları ciddi bir şekilde eleştirmektedir. Osmanlı ve İran medreselerinde ders kitabı olarak okutulan esere Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Kemâleddin eş-Şîrâzî, Mîr Gıyâseddin Mansûr, Muhyî-i Lâri, Mirzacan Habîbullah ed-Dihlevî, Molla Refiüddîn-i Nâinî, Abdülgaffâr Geylânî, Mehmed Tarsûsî, Şemseddin Geylânî, Abdürrezzâk eş-Şîrâzî, Sadreddin Geylânî, Mirza eş-Şîrvânî, Zâhid-i Geylânî, Cemâleddin el-Hansârî, Radyüüddin el-Hansârî ve Kıvâmüddin el-Kazvî gibi pek çok âlim tarafından hâşîye yazılmıştır. Eser Seyyid Şerîf ve Dihlevî'nin hâşîyeleriyle birlikte Delhi (1289) ve Kazan'da (Çirkof Hatun Tabhânesi, 1311), ayrıca Ca'fer Zâhidî tarafından İran'da bulunan nüshaları karşılaştırılmak suretiyle Tahran'da (1352) yayımlanmıştır.

Bunların dışında İbn Mübârekşah'a nisbet edilen bazı eserler de bulunmaktadır. **1. Medârü'l-fuhûl fi şerhi Menâri'l-uşûl** (Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 302; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1825). Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Menârü'l-envâr fi'uşûli'l-fıkh*'ına yazılmış bir şerhtir. **2. Şerhu Eşkalî't-te'sîs**. Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkindî'ye ait *Eşkâlü't-te'sîs*'e yapılmış şerhtir (Sezgin, V, 114; İhsanoğlu – Rosenfeld, s. 241; *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*, II, 385). **3. Tek nüshası Floransa'da bulunan bir zîcin** (Lor. 28/17) Bizans ilim çevrelerinde yapılmış Rumca bir tercümesinde eserin müellifi Şems Buhârî karşılığı olarak Samps Bouchares şeklinde kaydedilmektedir (İhsanoğlu – Rosenfeld, s. 241; ayrıca bk. Sartton, III/1, s. 699). **4. Ma'rifetü usûrlâ-bı şimâlî** (TSMK, III. Ahmed, nr. 3327/4). Bu kitabın müellifi de Mîrek el-Buhârî olarak kaydedilmiştir (İhsanoğlu – Rosenfeld, s. 241). Baron Rodolph d'Erlanger, Safiyüddin el-Urmevî'nin *Kitâbü'l-Edvâr*'ına yapılmış, müellifi Mevlânâ Mübârekşah adıyla tanıtılan hacimli bir şerhin (British Museum, Or., nr. 2361) Fransızca tercümesini yayımlamıştır (*La musique arabe*, III, 185 vd.). Ancak açıklamalarında Henry George Farmer'a dayanan d'Erlanger, Mevlânâ Mü-

bârekşah adının şârihe ait özel isim değil eserin sunulduğu Şah Şücâ'a (ö. 787/1385) atf yapan bir saygınlık ifadesi olduğunu ve gerçek müellifin Şah Şücâ'nın hizmetinde bulunan Seyyid Şerîf el-Cürcânî olabileceğini öne sürmektedir. Fakat müstensihin ifadesine göre şârih bu eserini 777'de (1375) bitirmiştir (a.g.e., III, 573). Halbuki Cürcânî'nin Şah Şücâ ile karşılaşmasına zemin hazırlayan olaylar bu tarihten sonradır (Gümüç, s. 89-90); nitekim Sartton'a göre de muhtemel müellif İbn Mübârekşah'tır (*Introduction*, III/1, s. 699). Bunların yanı sıra Çağmîni'nin *el-Mûlahhas fi'l-hey'e*'sine yapılmış bir şerh (İhsanoğlu – Rosenfeld, s. 241; *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*, II, 385) İbn Mübârekşah'a nisbet edilmekteyse de bu şerhin mevcut iki yazmasında (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3409, 3411) İbn Mübârekşah'ın adı geçmediği gibi önsözünde eserin Sultan Mirza'nın oğlu İbrâhim'in oğlu Mübârekşah adına yazıldığı belirtilmektedir; dolayısıyla burada bir isim karışıklığı söz konusu olmalıdır. Ayrıca yanlışlıkla İbn Mübârekşah'a izâfe edilen *Şerhu'l-Mûcez* (İÜ Ktp., AY, nr. 610) ve *Şerhu Risâleti'l-Vađ'yye el-'Ađudiyye* (İÜ Ktp., AY, nr. 3033) adlı eserlerin ilki Kazvîni'ye, ikincisi Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Buhârî'ye aittir. *Tibyânü'l-vüşûl fi şerhi'l-Uşûl* adlı eser de (İÜ Ktp., AY, nr. 3258) Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüşûl ilâ ma'rifeti'l-uşûl*'ünün şerhi olup İbn Mübârekşah'a aidiyeti konusu kesin değildir. *Şerhu Metâli'i'l-envâr* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3372) Sirâceddin el-Urmevî'nin ünlü eserine yazılmış bir şerhtir ve İbn Mübârekşah'a ait olmadığı açıkça anlaşılmaktadır (Karlığa, s. 199-200).

BİBLİYOGRAFYA :

Sübki, *Tabakât* (Tanâhi), IX, 273-274; İbn Habîb el-Halebî, *Tezkiretü'n-nebih fi eyyâmi'l-Manşûr ve benih* (nşr. Muhammed Muhammed Emîn), Kahire 1986, III, 284; İbn Kâdî Şühbe, *et-Târîh* (nşr. Adnân Dervîş), Dimaşk 1994, III, 585; Halîl b. İsmâil, *Simavna Kadısoğlu Şeyh Bedreddin Manâkıbı* (nşr. Abdülbâki Gölpinarlı – İsmet Sungurbey), İstanbul 1967, s. 30-32, 38-39; Süyûtî, *Naẓmü'l-'İkân* (nşr. Philip K. Hitti), New York 1927, s. 54-55; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, s. 22, 28, 49-50, 150-151; a.m.f., *Miftâhu's-sa'âde*, I, 298-299; II, 191-192; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1825; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye* (nşr. Ahmed ez-Za'bi), Beyrut 1418/1998, s. 212-214, 321-322; Suter, *Die Mathematiker*, s. 161; Serkis, *Mu'cem*, II, 1632; Brockelmann, *GAL*, II, 212; B. R. d'Erlanger, *La musique arabe*, Paris 1959, III, 185 vd., 573; Sartton, *Introduction*, III/1, s. 699; Sezgin, *GAS*, V, 114; Sadreddin Gümüç, *Seyyid Şerîf Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*, İstanbul 1984, s. 86-91; Bekir Karlığa, "Buhârâ'lı Muhammed İbn Mübârek-

şah ve Hikmetü'l-'Ayn Şerhi", *Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (haz. Songül Boybeyi), Ankara 1996, s. 179-202; Ekmeleddin İhsanoğlu – B. A. Rosenfeld, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilization and Their Works (7th-19th c.)*, İstanbul 2003, s. 241; Mükrimin Halil Yinanç, "İcâzetnâmeler ve Seyyid Şerîf Cürcânî", *Tarihten Sesler*, sy. 15, İstanbul 1944, s. 10-11; Hasan Târimî, "Buğârî Muhammed Mübârekşah", *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*, Tahran 1375/1997, II, 384-385; Arif Aytekin, "Bâberî", *DİA*, IV, 378; Bilal Dindar, "Bedreddin Simâvî", a.e., V, 332; Mehmet Nuri Uygun, "Kitâbü'l-Edvâr", a.e., XXVI, 98; A. Fulya Eruz, "Memlûkler", a.e., XXIX, 98.

H. BEKİR KARLIĞA

MUHAMMED b. MÜNKEDİR

(bk. İBNÜ'L-MÜNKEDİR).

MUHAMMED b. MÜSENNÂ

(bk. İBNÜ'L-MÜSENNÂ).

MUHAMMED b. MÜSLİM er-RÂZÎ

(bk. İBN VÂRE).

MUHAMMED b. NÂSİR

(bk. İBN NÂSİR es-SELÂMÎ).

MUHAMMED NÜRÜ'L-ARABÎ

(محمد نور العربي)

(1813-1888)

Mutasavvif,

üçüncü dönem Melâmîliğinin kurucusu.

Mısır'ın Garbiye vilâyetine bağlı Mahalletülkübrâ kasabasında doğdu. Hayatı hakkındaki bilgilerin önemli bir kısmı *Menbau'n-nûr fi rü'yeti'r-Resûl* adını verdiği hal tercümesiyle halifelerinden Harîrizâde Kemâleddin Efendi'nin *Tibyân*'ına ve Bursalı Mehmed Tâhir'in onun hakkında kaleme aldığı menâkıbnâmesine dayanmaktadır. Mısır'dan gelip Rumeli'ye yerleştiğinden "Arap Hoca", Hz. Ali'nin *Noĸtatü'l-beyân*'ını şerhettiği için "Noktacı Hoca" diye tanınır. Hz. Hüseyin soyundan Kudüs'e yerleşmiş bir aileye mensuptur (şeceresi için bk. Harîrizâde, III, vr. 214^a-215^b, ondan naklen Bursalı Mehmed Tâhir, s. 477; Gölpinarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, s. 231). Kudüs civarında zâviyesinde medfun olan dedesi Bedrül-Velî diye tanınmaktaydı. Babası İbrâhim el-Kudsî'nin Mısır'a gelip yerleştiği tarih bilinmemektedir. Dört yaşında babası ve-

fat edince dayısı tarafından himaye edilmiştir.

Muhammed Nürü'l-Arabî, 1820'de Kahire'de Ezher hocalarından Şeyh Hasan el-Kuveysnî'nin yanında tahsil hayatına başladı. Dokuz yıl sonra öğrenimini tamamladığında Yanya'yı gitti. Burada Nakşibendî şeyhi Yûsuf Efendi'ye intisap etti. Ardından Yûsuf Efendi'nin emriyle Mekke'ye gitmek için Yanya'dan ayrıldı. 1245 (1829-30) yılında Mekke'ye ulaştığında on yedi yaşında olduğunu söyleyen Muhammed Nürü'l-Arabî, Halvetî-Şâbânî şeyhi İbrâhim eş-Şemârikî'ye intisap ederek kendisinden Halvetî-Şâbânî, Üveysiy ve Ekberiyeye tarikatlarından icâzet aldı. Şeyh Ömer Abdürresûl adlı bir şeyhten hadis okudu. Şeyh Ömer, kendisine intisap etmek isteyen talebesine Mısır'a dönmesini tavsiye edince üç yıldır ikamet etmekte olduğu Mekke'den ayrılıp Kahire'ye döndü. Şeyh Hasan el-Kuveysnî ile buluştuğunda şeyh ondan Hz. Hüseyin'in makamını ziyaret etmesini istedi, daha sonra da kendisinde artık vehbî ilimlerin inkişaf ettiğini ve Rumeli'ye gitmesi gerektiğini söyledi. İskenderiye'den Antalya'ya geçen Muhammed Nürü'l-Arabî, Anadolu'nun bazı şehirlerini dolaşarak Gelibolu'ya ulaştı, oradan Selânik'e geçti (1833). Ardından Serez'e gitti. Burada küçük bir medresede üç ay müderrislik yaptıktan sonra ayrılıp bölgedeki Demirhisar, Doyran, Ustrumca ve Koçana kasabalarını ziyaret etti. Bu yılın sonunda Koçana'da Üsküp Valisi Hıfzı Paşa'nın yaptırdığı medresede müderris olarak göreve başladı. Koçana Camii'nde akaid ilmine dair Emâli kasidesini şerhetti. Ana dili Arapça olan bu gencin kasidesi Türkçe şerhetmesi valinin dikkatini çekti. İlk müntesiplerinden olan Hıfzı Paşa tarafından Üsküp'e davet edilince şehrin ulemâsıyla tanışma imkânı buldu. Seyrû sülûk anlayışının özünü oluşturan, "fenâ makamları" olarak tanımladığı tevhid-i ef'âl, tevhid-i sıfât, tevhid-i zât makamlarını 1250 (1834-35) yılında Koçana'da müderrisken rüyasında bizzat Hz. Peygamber'in kendisine öğrettiğini ve 1837'de onun elinden hırka giydiğini, 1843 yılına kadar bu üç makamı zevk etmeye çalıştığını söyleyen Muhammed Nürü'l-Arabî 1839'da Koçana'dan ayrılıp Üsküp'e yerleşti. Burada Nakşibendî-Müceddidî şeyhi Kazanlı Abdülhâlik Efendi'ye intisap etti. 1843 yılında hacca gitmek üzere kalabalık bir kafilayla Üsküp'ten ayrıldı. Kafilde bulunan Üsküp ulemâsından Nebî Efendi'ye

Mekke'ye mürşid-i kâmil bulmak için gittiğini söylediği kaydedilmektedir.

Mekke'de hac esnasında Muhammed Mekki adlı bir meczupla karşılaşan Muhammed Nürü'l-Arabî onun emriyle halvete girdiğini, bu sırada bekâ makamları olan cem', hazretü'l-cem' ve cem'u'l-cem'in Hz. Peygamber tarafından telkin edildiğini, hac dönüşü Yenbû' mevkiinde seyrû sülûk anlayışının son makamı olan ahadiyyetü'l-cem' makamını yine Resûl-i Ekrem'in kendisini rüyasında nûrânî bir şebeke içine alıp telkin ettiğini anlatır. Mekke'de ayrıca Kazanlı Abdülhâlik Efendi'nin halifesi Trabzonlu Şeyh Mustafa Efendi'ye intisap ederek Nakşibendî-Müceddidî icâzetnâmesi aldı. Muhammed Nürü'l-Arabî'nin Koçana'daki müderrisliğinden itibaren irşad faaliyetinde bulunduğu bildirilmekteyse de kendisi bu konuda açık bir şey söylememiştir. 1843'te kâmil bir mürşid bulmak amacıyla hacca gittiğini söylediğine göre hac dönüşünün ardından irşad faaliyetine başlamış olmalıdır. Öte yandan oğlu Şerif Efendi'den naklen onun 15 Rebûlâhîr 1267 (17 Şubat 1851) tarihinde fenâ ve bekâ mertebeleriyle ahadiyyetü'l-cem' makamını içeren tevhid anlayışı üzere irşad faaliyetine mezun olduğu kaydedilmektedir. Bu durumda onun bu tarihten önce müridlerini Nakşibendî usulüyle irşad ettiği söylenebilir.

Muhammed Nürü'l-Arabî, İstanbul'a hassa müşiri olarak tayin edilen Üsküp Valisi Selim Paşa'nın daveti üzerine 1850 yılında İstanbul'a giderek altı ay kadar paşanın misafiri oldu. Bu süre içinde İstanbul'un ulemâ ve meşâyihleriyle tanıştı. Müridlerinden Çerkez İsmâil Paşa'nın davetiyle 1853'te Manastır'a gitti. Burada kaldığı üç ay içerisinde çoğunluğu memur kesiminden bir gruba Şeyh Bedreddin'in *Vâridât*'ını şerhetti. 1868 yılına kadar Üsküp ve civarında vahdet-i vücûd esasına dayanan kendi seyrû sülûk anlayışına göre irşad faaliyetini sürdürdü. Bu tarihte zındıklık iddiasıyla İstanbul'a şikâyet edilince Sultan Abdülaziz durumunu araştırılmasını istedi. Ancak Manastır valiliği sırasında şeyhi tanıdığı Zaptiye Nâzırı Hüsnü Paşa'nın iddianın asılsız olduğunu söylemesi üzerine tahkikattan vazgeçilip şeyhin İstanbul'a davet edilmesi kararlaştırıldı. İstanbul'a gelip devlet ricâliyle şeyhülislâmî ziyaret eden, ulemâ ve meşâyih meclislerine katılan, camilerde vazırlar veren Muhammed Nürü'l-Arabî altı ay kadar Zaptiye nâzirinin konağında ikamet ettikten sonra Üsküp'e döndü. Er-

tesi yıl Bosna valiliğinden azledilerek İstanbul'a gelen Topal Osman Paşa ile Zaptiye Nâzırı Hüsnü Paşa'nın daveti üzerine bir defa daha İstanbul'a geldi. 1870'te Manastır'a giderken uğrayıp birkaç gün kaldığı Tikveş'te tarihini belirterek (27 Cemâziyelâhîr 1287 / 24 Eylül 1870) kutbiyet makamına ulaştığını kaydeden Muhammed Nürü'l-Arabî, müridi Şeyhülislâm Ahmed Muhtar Beyefendi'nin (Molla Bey) davetiyle ertesi yıl tekrar İstanbul'u ziyaret etti. Harîrîzâde Kemâleddin Efendi'nin Boyacıköyü'ndeki yalısında misafir olan Muhammed Nürü'l-Arabî'ye ulemâdan Müreffeli Hoca Abdullah, Evkaf müfettişi Hacı Tevfik, Mısır mollası Kâmil, Rifâî şeyhleri Ahmed Safi ve Abdülkerim ile Harîrîzâde Kemâleddin efendiler intisap etti. Muhammed Nürü'l-Arabî'nin bu gelişinde Hamzavî-Melâmî kutbu Seyyid Abdülkâdir-i Belhî'yi Şeyh Murad Dergâhı'nda ziyaret edip bazı geceler dergâhta kaldığı belirtilmekte ve amacının Abdülkâdir-i Belhî'nin intisabını sağlayarak Hamzavî-Melâmîleri'ni kendisine bağlamak olduğu ileri sürülmektedir (Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, s. 239). Ancak bu sırada Hamzavî Melâmîliği'nin kutbiyet makamında Bekir Reşad Efendi bulunduğuna göre bu rivayet ve ona dayanan görüş doğru değildir.

1874 yılında Üsküp'ten ayrılan Muhammed Nürü'l-Arabî, bugün Makedonya sınırları içinde kalan Ustrumca'ya yerleşti. 1879 ve 1884'te kalabalık bir ihvan grubuyla iki defa daha hacca gitti. Hac dönüşü damadı ve başhalifesi Abdürrahim Fedâî, Süveyş Kanalı'nı geçerken öldü. Son yıllarında irşad faaliyetleriyle uğraşan Muhammed Nürü'l-Arabî 29 Cemâziyelâhîr 1305'te (13 Mart 1888) Ustrumca'daki evinde vefat etti ve öldüğü odaya defnedildi. Buraya daha sonra türbe yaptırılmış, türbe Rumeli'nin Osmanlılar'ın elinden çıkmasının ardından bakımsızlıktan harap olmuş, yerine bir postahane binası inşa edilmiş, postahanenin de yıkılması üzerine kabrinin yeri tamamen kaybolmuş, mensupları bir işaret olmak üzere buraya bir ağaç dikmişlerdir. Üsküp'te Muhammed Nürü'l-Arabî'yi ziyaret eden ve bu sırada şeyhten icâzetnâme alan Fâtihtürbedarı Ahmed Amiş Efendi'nin şeyhin vefatından altı ay önce onu bir defa daha ziyaret ettiği, bu esnada şeyhin, "Altı ay sonra da ben seni ziyaret edeceğim" dediği rivayet edilmektedir. Bu olay, Muhammed Nürü'l-Arabî'nin mânevî vârisinin Ahmed Amiş Efendi olduğu şeklinde yorumlanmıştır (Ergin, s. 164).

Muhammed Nürü'l-Arabî üçüncü devre Melâmîliğinin pîri olarak tanınır. Müridi Harîrîzâde Kemâleddin Efendi, *Tibyânü vesâ'ili'l-hakâ'ik* adlı ansiklopedik eserinde “Melâmîyye” maddesinde (III, vr. 144^b) Melâmîliği Hamdûn el-Kassâr, Hacı Bayrâm-ı Velî ve Muhammed Nürü'l-Arabî'ye nisbet ettiği üç şubeye ayrılarak inceler; Nûriyye adıyla zikrettiği son şubenin Nakşibendiyye-i Müceddiyye'nin bir kolu olduğunu söyler. Kitabın “Nûriyye” maddesinde de (III, vr. 214^a-219^b) Muhammed Nürü'l-Arabî ve tarikat hakkında geniş bilgi verir. Sâdık Vîcdânî'nin, Melâmîliği devre-i ülâ Kassâriyye Melâmîliği ve Melâmîler'i, devre-i vustâ Bayramiyye Melâmîliği ve Melâmîler'i ve devre-i uhrâ Arab Hoca Efendi Melâmîliği şeklinde ele almasının ardından Abdülbâki Gölpinarlı Melâmetîler'e ilk devre Melâmîler'i, Bayramîler'e ikinci devre Melâmîler'i, Muhammed Nürü'l-Arabî mensuplarına üçüncü devre Melâmîler'i adını vermiş, onun bu tasnifi daha sonra yaygınlık kazanarak Muhammed Nürü'l-Arabî'nin üçüncü devre Melâmîliğinin kurucusu olduğu kabul edilmiştir. Esasen o da kendisini “Melâmî” nisbesiyle tanımlamaktadır.

Bursalı Mehmed Tâhir, Muhammed Nürü'l-Arabî'nin ilâhî mârifetleri muhabtabının istidadına göre telkin ettiğini, kendisine sorulan sorulara akli ve nakli delillerle cevap verdiğini ve bu konudaki maharetinin insanı hayrette bıraktığını, özellikle tefsir ve hadis sahasında ileri derecede bulunduğunu, bâtın ilimlerinde tahkik mertebesine ulaşmış birçok ârif yetiştirdiğini söyleyerek damadı ve başhalifesi Abdürrahim Fedâî'nin yanı sıra Harîrîzâde Kemâleddin Efendi, Kalantazâde Hoca Mahmud Efendi, Manastırlı Hacı Ahmed Baba, Ali Örfî Efendi, müderris Müreftehi Hoca Abdullah Efendi ve Hacı Süleyman Bey'in isimlerini zikreder. Mehmed Tâhir'in verdiği bilgiye göre Muhammed Nürü'l-Arabî'nin bunların dışında otuzu aşkın halifesi vardır. Gerek kendi halifeleri gerekse damadı Abdürrahim Fedâî'nin yetiştirdiği halifeler vasıtasıyla tarikatı Rumeli'de, İstanbul'da, Ege bölgesinde ve Anadolu'nun bazı şehirlerinde yaygınlık kazanmıştır.

Muhammed Nürü'l-Arabî'nin tarikat silsilesi Nakşibendîliğin Müceddiyye koluna ulaşmakla birlikte uyguladığı seyrü sülûk usulü ve fikirleri bu tarikattan farklıdır. Bu kolun kurucusu olan İmâm-ı Rabbânî vahdet-i vücûda ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye şiddetle muhalifken o İbnü'l-Arabî'ye büyük bir muhabbetle bağlıdır. İs-

mindeki “Arabî” nisbesi de bunu ifade eder. Görüşlerinin özünü vahdet-i vücûd ve kendi temellendirdiği tevhid anlayışı oluşturur. Ona göre üç tür ilâhî tecellî vardır (tecellî-i âsâr [ef'âl], tecellî-i sifât, tecellî-i zât). Bunları müşahede tevhidin merâtibini bilmeye bağlıdır. Ancak bunun için önce mücâhede, mücâhede için de dinin hükümlerini öğrenmek ve tarikatın esrarı zikr-i dâimi ehl-i zikr olan meşâyihden almak gerekir. Meşâyihin görevi sâlike zikrin nasıl yapılacağını öğretmektir; onların zikri belli bir sayı ile sınırlamaya yetkileri yoktur. Muhammed Nürü'l-Arabî'ye göre tevhid yedi mertebe veya makamdır. Bunların ilk üçüne (tevhid-i ef'âl, tevhid-i sifât, tevhid-i zât) “fenâ makamları”, diğer üçüne (cem', hazretü'l-cem', cem'u'l-cem') “bekâ makamları” denir. Son makam olan ahadiyyetü'l-cem' makâm-ı Muhammedî olup zamanın kutbuna mahsustur. Muhammed Nürü'l-Arabî, “Yetimin malına yaklaşmayın” meâlindeki âyeti (el-İsrâ 17/34) zikrederek bu âyetteki “yetim”in Hz. Peygamber, “mal”ın ise ahadiyyetü'l-cem' makamı olduğunu, ancak Resûlullah'ın telkini halinde bu makama ulaşıp zevk edilebileceğini söyler. Öte yandan Melâmîler'in hakikat ehli olduğunu anlatırken bu makamları başka bir tasnife tâbi tutar. Onların yollarının tevhid, ittihad ve vahdet olduğunu belirtir. Tevhidi üç (ef'âl, sifât, zat), ittihadı bir (makâm-ı rûh ve cem' veya kurb-ı ferâiz), vahdeti üç (hazretü'l-cem', cem'u'l-cem', ahadiyyetü'l-cem') makama ayırır. O, Melâmîler'i bütün tarikat mensuplarından üstün görür, Melâmîler'in avamdan farkları bulunmadığını, farzlari eda ettiklerini, ilâhî emirleri sarıldıklarını, daima Hak ile birlikte olduklarını, onlardan biriyle tanışmanın büyük bir saadet ve Hakk'a vuslat olduğunu söyler.

Muhammed Nürü'l-Arabî hakkında onun görüşleriyle bir ilgisinin bulunmadığını söyleyen Abdülbâki Gölpinarlı'nın ardından (*Mevlânâ Müzesi*, s. 170) onun çizdiği çerçeveyi aşamayan birkaç kitap dışında (Yusuf Ziya İnan, *Seyyidü'l-Melâmî Muhammed Nürü'l-Arabî*, İstanbul 1971; a.mlf., *İslâm'da Melâmîliğin Tarihi Gelişimi*, İstanbul 1976, s. 155-281; a.mlf., *20. Asırda Bir Vahdet-i Vücûd Öğretisi*, s. 245-435; Hasan Fehmi Kumanlıoğlu, *Muhammed Nürü'l-Arabî, Hayatı, Şahsiyeti ve Bazı Tasavvufî Görüşleri*, yüksek lisans tezi, 1988, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) ciddi bir çalışma yapılmamıştır.

Eserleri. Muhammed Nürü'l-Arabî'nin, önemli bir bölümünü birkaç sayfalık risâlelerin oluşturduğu çoğu Türkçe, diğerleri Arapça çok sayıda eseri bulunmaktadır. Bursalı Mehmed Tâhir kırk altı eserin adını zikredip bunlardan bazı örnekler vermiştir (*Menâkıb-ı Şeyh Hâce*, s. 482). Abdülbâki Gölpinarlı'nın kitabında on yedisiz Arapça, otuz sekiz Türkçe elli beş eserden meydana gelen bir liste yer almaktadır (*Melâmîlik ve Melâmîler*, s. 287-290). Türkçe eserlerin bir kısmı ders takrirlerinden oluşmuş veya sohbetlerinde tutulan notlardan derlenmiştir. Arapça eserlerinin bir kısmı, şeyhin emriyle başta Ali Örfî Efendi olmak üzere mensupları tarafından tercüme edilmiştir. Bunların orijinal nüshaları günümüze ulaşmamıştır. Eserlerinin sayısı altmış sekize kadar çıkarılmışsa da (İnan, s. 273-275) bunlardan bazıları aynı eserin farklı adla kaydedilmiş şeklidir, bir kısmı da başka müelliflere aittir.

Muhammed Nürü'l-Arabî'nin ve mensuplarının eserlerini içeren 958 sayfalık bir külliyyatta (İSAM Ktp., nr. 82588, fotokopi nüsha) şeyhin *ed-Dürü'n-nefis alâ salâti İbn İdris, İhsânü'r-rahmân, Risâle fi't-tasavvuf, Mevziu's-sır ve'l-hâfî, Tefsîr-i Süre-i Fâtiha, el-Cevâhirü's-seniyye, Şerh-i Akâid-i Neseîyye, ed-Dürerü's-seniyye şerhu risâleti'l-Gavsîyye, Sülûk-i Hakikat, Mebde' ve Meâd, Vâridat Tercümesi, Mürşidü'l-uşşâk, Dâiretü'l-vücûd, Şerh-i Noktâtü'l-beyân, Sifât-ı Sübûtiyye, Esrâr-ı Ezân-ı Muhammedî, Risâle-i Tevhîd-i İlahiyye, Şerh-i Gazel-i Hacı Bayrâm-ı Velî, Risâletü'l-İsmâiliyye fi beyâni sülûki's-sâdâtî'n-Nakşibendiyye ve Melâmîyye, Kitâbü'd-Devâir ve'l-eflâk, Şerh-i Delâilü'l-hayrât* adlı eserleri yer almaktadır. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin yazmaları içinde Muhammed Nürü'l-Arabî'nin eserlerini içeren zengin bir koleksiyon bulunmaktadır (bk. *Atatürk Kitaplığı*, I-III, tür.yer.).

Yayımlanmış eserleri şunlardır: 1. *Şerh-i Dîvân-ı Niyâzî*. Sohbetlerinde tutulan notlardan derlenmiş olup eseri Hasan Özlem (*Mısri Niyâzî Divânı Şerhi*, Ankara 1974) ve M. Sadettin Bilginer (*Edebî ve Tasavvufî Mısri Niyâzî Divânı Şerhi*, İstanbul 1976) farklı metinlerden sadeleştirerek yayımlamıştır. İlk neşrin sonunda müellifin *Sırr-ı Ezân-ı Muhammedî, Risâle-i Tevhîd-i Behiyye, Risâle-i Sülûk-i Hakikat ve Mürşidü'l-uşşâk* adlı eserleri de yer almaktadır. 2. *Letâ'ifü't-tahkîkât fi şerhi'l-Vâridât*. Şeyh

MUHAMMED NÜRÜ'L-ARABÎ

Bedreddin'in *Vâridât*'ının Arapça şerhidir. Şeyhin müridlerinden Ali Örfî tarafından tercüme edilen eseri M. Sadettin Bilginer (İstanbul 1979) ve M. Fazlı Güvenç (Ankara 1982) sadeleştirerek aynı adla (*Vâridat Şerhi*) neşretmiştir. Güvenç neşrinin sonunda müellifin *Şerh-i Gazel-i Hacı Bayrâm-ı Velî* adlı risâlesiyle savlavatı bulunmaktadır. 3. *Şerh-i Akâid-i Nefesiyye*. Müridlerinden Ustrumcalı Şahkulzâde Ömer'in derleyip bastırdığı risâle (İstanbul, ts.) Mehmet Serhan Tayşi tarafından şeyhin *Şerhu'l-Mahmûdî* adlı akâide dair risâlesiyle birlikte yayımlanmıştır (İstanbul 1993).

Bunların dışında Hasan Fehmi Kumanlıoğlu'nun kitabında (bk. bibl.) müellifin *Şerhu sûreti'l-Kevşer, Şerhu Ebced, Meşâhidü't-tevhîd, Seyrû't-tevhîd, Kitâbü'r-Resâd fi'l-mebde' ve'l-meâd, Mürşidü'l-uşşâk, Tevhîdü'l-behiyye, Esrâr-ı Ezân-ı Muhammedî, Şerh-i Gazel-i Hacı Bayrâm-ı Velî, Şerh-i Sûre-i Fâtiha, Sülûk-i Hakikat, Sâlihiyye, Şerh-i Kasîde-i Şeyh-i Ekber, Şerh-i Salavât, Dürrü'n-nefis, Fi Beyân-ı Sülûk-i Şeriat ve Tarikat ve Hakikat, Şerh-i Kelâm-ı İmâm-ı Ali ve Menbau'n-nûr fi rü'yeti'r-Resûl* adlı risâleleri yer almaktadır (Hz. Pir Seyyid Muhammed, s. 94-150). Yusuf Ziya İnan'ın *İslâm'da Melâmîliğin Tarihî Gelişimi* adlı kitabında (İstanbul 1976) (s. 242-281) müellifin bazı eserlerinden okuma yanlışlarıyla dolu örnekler verilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Nürü'l-Arabî. *Menbau'n-nûr fi rü'yeti'r-Resûl*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 1548, vr. 11^a-15^a; a.m.f., *er-Risâletü'l-İsmâiliyye ve'l-atıyyetü'd-dürriyye* (Külliyât içinde), İSAM Ktp., nr. 82588, s. 454-458; Harîrîzâde, *Tibyân*, III, vr. 143^a-145^a, 214^a-219^b; *Tomar-Melâmîlik*, s. 84-93; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, III, 81-83; Bursalı Mehmed Tâhir, *Menâkib-ı Şeyh Hâce Muhammed Nürü'l-Arabî ve Beyân-ı Melâmet ve Ahvâl-i Melâmîyye* (Külliyât içinde), İSAM Ktp., nr. 82588, s. 473-509; Abdülbâki [Gölpınarlı], *Melâmîlik ve Melâmiler*, İstanbul 1931, s. 231-290; a.m.f., *Mevlânâ Müzesi Abdülbâki Gölpınarlı Kütüphanesi Yazma Kitaplar Kataloğu*, Ankara 2003, s. 40, 170; Osman Nuri Ergin, *Balikesirli Abdülaziz Mecdi Tolun: Hayatı ve Şahsiyeti*, İstanbul 1942, s. 146, 163-165; Hasan Sabri Dölen, *Yedi Durak Risalesi*, İstanbul 1968; *Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları Alfabetik Kataloğu* (haz. Nail Bayraktar), İstanbul 1993-2001, I, 104-107; II, 71-73; III, 69-75; Yusuf Ziya İnan, *20. Asırda Bir Vahdet-i Vücûd Öğretisi: Melâmet ve Tarikatlar*, İstanbul 2000, s. 245-435; Hasan Fehmi Kumanlıoğlu, *Hz. Pir Seyyid Muhammed Nûr el-Melâmî el-Arabî*, İzmir 2001, s. 94-150.

NİHAT AZAMAT

MUHAMMED b. OSMAN

(محمد بن عثمان)

Ebû Ca'fer Muhammed b. Osmân b. Saîd el-Ömerî (ö. 305/917)

On ikinci imam

Muhammed el-Mehdî'nin gaybete girişinden sonra onunla irtibat kurduğu söylenen dört sefirin ikincisi (bk. SEFİR).

MUHAMMED PÂRSÂ

(محمد پارسا)

Ebü'l-Feth Celâlüddin Hâce Muhammed b. Muhammed el-Hâfîzî el-Buhârî (ö. 822/1420)

Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Bahâeddin Nakşibend'in önde gelen halifelerinden biri.

749'da (1348) Buhara'da doğdu. Müridi Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Mes'ûd'un *er-Risâletü'l-Bahâ'iyye*'sinde (vr. 26^a) künyesine Ca'ferî nisbesini eklemesi onun Abdullah b. Ca'fer-i Tayyâr'ın soyundan geldiği şeklinde yorumlanmıştır (Hândmîr, IV, 4). Gençliğinde iyi bir medrese tahsili gören Muhammed Pârsâ, Bahâeddin Nakşibend'e bu yıllarda intisap etti. Fahreddin Safî, *Reşehât*'ta ona "Pârsâ" (dindar, zâhid) lakabının Bahâeddin Nakşibend tarafından verildiğine dair bir menkıbeyi nakleder.

Bahâeddin Nakşibend'in 771 (1370) yılında yaptığı hac yolculuğu sırasında ziyaret ettiği Emîr Külâl'in halifesi ve Nakşibend'in sohbet arkadaşı Ârif Dikgerânî'nin ölüm döşeginde ona Muhammed Pârsâ'yı halife tayin etmesini tavsiyesi, henüz yirmi iki yaşında olan Pârsâ'nın bu yıllarda yüksek bir mânevî olgunluğa erişmiş olduğunu göstermektedir. Bahâeddin Nakşibend'in, vefatından kısa bir süre önce muhtemelen 790 (1388) yılında yaptığı ikinci hacı esnasında refakatçileri arasında bulunan Muhammed Pârsâ bu sırada şeyhinden büyük iltifat gördü. Bahâeddin Nakşibend, Hâcegân silsilesine dahil olan halifelerden ulaşan mânevî emaneti kendisine teslim ettiğini söyleyerek onu halife tayin etti. Hac dönüşü son hastalığı esnasında yerine kimi bırakacağını bildirmesini merakla bekleyen müridlerine bu konudaki sözünü hac yolunda söylediğini ve kendisini arzu edenlerin Muhammed Pârsâ'ya nazar etmelerini bildirdiği ve hakkında, "Bizim geliş gaye-

miz onun varlığıdır" dediği kaydedilmektedir.

Hâce Muhammed Pârsâ, Bahâeddin Nakşibend vefat edince (791/1389) şeyhin diğer halifesi Alâeddin Attâr'a intisap etti. Attâr'ın ölümünün (802/1400) ardından başladığı irşad faaliyetini dinî ilimlerin ve özellikle hadis ilminin öğretimine paralel olarak devam ettirdi. Vakıf sicillerinden onun Buhara'da hankahının yanı sıra bir medreseyi de yönettiği, hankahın oldukça zengin bir kütüphanesi bulunduğu anlaşılmaktadır. Pârsâ'nın vefatından sonra da gelişmeye devam eden bu kütüphaneye XIX. yüzyılın ikinci yarısında Buhara kadısı el koymuş, içindeki kitaplar XX. yüzyılın başlarına kadar parça parça satılmıştır (Dodkhudoeva, sy. 5-6 [1998], s. 128).

Muhammed Pârsâ'nın irşad faaliyetini sürdürdüğü dönemde Timur hânedarıyla ilişkileri olmuştur. Horasan Valisi Şâhruh ile yakınlık kurması, Şâhruh'un onun her isteğini yerine getirmesi başşehir Semerkant'ın hâkimi Mirza Halîl'i rahatsız etti ve Muhammed'i bozkırlarda yaşayan göçebelere İslâm'ı yaymakla görevlendirip Buhara'dan uzaklaştırmak istedi. Ancak bu sırada Şâhruh, Halîl'e savaş açıp onu mağlûp edince Muhammed Pârsâ da Buhara'da kaldı. Nakşî kaynakları bu olayı, Pârsâ'nın göreve başlamadan önce gidip ziyaret ettiği Bahâeddin Nakşibend ve Emîr Külâl'in mezarlarında yaptığı dua sonucu gerçekleştiği şeklinde yorumlamıştır (Safî, I, 108-109).

Timur'un torunu Uluğ Bey döneminde kıraat ve hadis âlimi İbnü'l-Cezerî ile aralarında cereyan eden hadise, onun tasavvufun yanı sıra hadis ilminde de ileri bir seviyede olduğunu göstermektedir. Muhallifleri, Mâverâünnehir âlimlerinin rivayet ettiği hadislerin sıhhatini araştırmak için Semerkant'a gelen İbnü'l-Cezerî'ye Muhammed Pârsâ'nın çok sayıda hadis naklettiğini söyleyip bunları incelemesi ricasında bulunmuşlardır. Bunun üzerine Uluğ Bey Pârsâ'yı Buhara'dan Semerkant'a çağırması, kurulan mecliste İbnü'l-Cezerî, Pârsâ'dan senedleriyle birlikte hadis nakletmesini istemiş, bu arada onun naklettiği bir senedi bilmediğini söyleyince Pârsâ başka senedler zikretmiş, İbnü'l-Cezerî bunları da kabul etmeyince Muhammed Pârsâ bir kitap adı vererek bunu muteber sayıp saymayacağını sormuş, olumlu cevap alınca Semerkant kadısına dönüp kitabın kütüphanesindeki yerini, cildini, sayfasını bildirmiş ve söylediklerinin doğru olduğu anlaşılmıştır. Uluğ